

UDK:81.116

Guli YULDASHEVA,

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti stajyor o'qituvchisi

E-mail: yuldoshevaguli7@gmail.com

Filologiya fanlari doktori, professor X. Narxodjayeva taqrizi asosida

INVESTIGATING THE SOCIAL AND ETHICAL FUNCTIONS OF LANGUAGE THROUGH THE 'OR-NOMUS' CONCEPT

Annotation

This article is devoted to a deep analysis of the social and moral functions of language through the concept of "Or-nomus" (honor and dignity). It examines the communicative, cultural, and ethical aspects of language. The theoretical basis of the study is the speech act theory; the article explores the linguopragmatic features of the concepts "or" and "nomus," i.e., their social and moral meanings expressed through language units. The article analyzes how the "Or-nomus" concept functions within locutionary, illocutionary, and perlocutionary acts. At the locutionary level, the concept appears as a simple statement or descriptive expression. At the illocutionary level, it conveys communicative intentions such as admonition, warning, or advice. The perlocutionary act manifests in its psychological, moral, and practical influence on the listener or reader, encouraging adherence to social values. In literary texts, this concept serves to cultivate human virtues, promote social and ethical norms, and reinforce moral values.

Key words: Or-nomus (honor and dignity), speech act, linguopragmatics, social functions, moral values.

ИССЛЕДОВАНИЕ СОЦИАЛЬНЫХ И ПРАВСТВЕННЫХ ФУНКЦИЙ ЯЗЫКА НА ПРИМЕРЕ КОНЦЕПТА «ОР-НОМУС»

Аннотация

Данная статья посвящена глубокому анализу социальных и моральных функций языка через концепт «Ор-номус» (честь и достоинство). В ней рассматриваются коммуникативные, культурные и этические аспекты языка. Теоретической основой исследования является теория речевого акта; в статье изучаются лингвопрагматические особенности понятий «ор» и «номус», то есть их социальное и моральное значение, выраженное через языковые единицы. Статья анализирует функционирование концепта «Ор-номус» в пределах локуторного, иллокуторного и перлокуторного актов. На уровне локуторного акта концепт проявляется как простое высказывание или описательное выражение. На уровне иллокуторного акта он выражает коммуникативные намерения, такие как наставление, предупреждение или совет. Перлокуторный акт проявляется в психологическом, моральном и практическом воздействии на слушателя или читателя, побуждая к соблюдению социальных ценностей. В художественных текстах этот концепт служит для формирования человеческих добродетелей, пропаганды социальных и этических норм и укрепления моральных ценностей.

Ключевые слова: Ор-номус (честь и достоинство), речевой акт, лингвопрагматика, социальные функции, моральные ценности.

“OR-NOMUS” KONSEPTI ORQALI TILNING IJTIMOYIY VA AXLOQIY FUNKSIYASINI TADQIQ ETISH

Annotatsiya

Mazkur maqola “Or-nomus” konsepti orqali tilning ijtimoiy va axloqiy funksiyasini chuqur tahlil qilishga qaratilgan bo‘lib, unda tilning kommunikativ, madaniy va ma’naviy jihatlarini o‘rganiladi. Tadqiqotning nazariy asosini nutqiy aktlar nazariyasi tashkil etadi; maqolada “or” va “nomus” tushunchalarining lingvopragmatik xususiyatlari, ya’ni til birliklaridagi ijtimoiy va axloqiy ma’nolari batafsil ko‘rib chiqiladi. Maqolada lokutsion, illokutsion va perllokutsion aktlar doirasida “or-nomus” konsepti qanday ishlashi tahlil qilinadi. Lokutsion akt darajasida bu konsept oddiy xabar yoki tasviriy ifoda sifatida yuzaga chiqadi, illokutsion akt doirasida esa undash, ogohlantirish va nasihat kabi kommunikativ niyatlar aks ettiriladi. Perllokutsion akt esa tinglovchi yoki o‘quvchida psixologik, axloqiy va amaliy ta’sir uyg‘otish orqali ijtimoiy qadriyatlarga rioya qilishga undash funksiyasini bajaradi. Badiiy matnlarda bu konsept insoniy fazilatlarini shakllantirish, ijtimoiy axloqiy meyorlarni targ‘ib qilish va ma’naviy qadriyatlarni mustahkamlash vositasi sifatida xizmat qiladi.

Kalit iboralar: Or-nomus (sharaf va qadr-qimmat), nutqiy akt, lingvopragmatika, ijtimoiy funktsiyalar, axloqiy qadriyatlar.

Kirish. O‘tgan asrning ikkinchi yarmidan boshlab jahon tilshunosligida nutqning pragmatik xususiyatlarini o‘rganishga bo‘lgan qiziqish ortdi va natijada nutqiy akt nazariyasi alohida ilmiy yo‘nalish sifatida shakllandi. Dastlabki tadqiqotlar doirasida nutqiy aktning mohiyati, ya’ni so‘zlovchining maqsadga yo‘naltirilgan til vositalari yordamida muloqotni amalga oshirish jarayoni batafsil tahlil qilindi. Shu bilan birga, nutqiy aktning kommunikativ vazifalari aniqlanib, uni turli tipologik guruhlariga ajratish bo‘yicha ilmiy qarashlar ilgari surildi.

Nutqiy akt – bu faqat til birliklarini qo‘llash emas, balki muloqot jarayonida muayyan ijtimoiy vazifani bajaradigan, mazmun va struktura jihatdan tartiblangan jarayondir. U nafaqat so‘zlovchining grammatik jihatdan to‘g‘ri gap tuzish qobiliyatini, balki uning kommunikativ niyatini ham ifodalaydi. Shu bois, nutqiy aktlar tilning semantik va sintaktik jihatlarini shakllantirishda, muloqot mexanizmini tashkil etishda muhim o‘rin tutadi. Ular o‘z ifodasini verbal vositalar (so‘z, gap, ibora) va nonverbal vositalar (imo-ishora, mimika, tana harakati, nigoh) orqali amalga oshiradi. Masalan, oddiy “Kel” degan so‘z

buyruq ma'nosini bildirishi mumkin, ammo uni ohang, imo-ishora yoki tana harakati bilan birga ishlatish uning kommunikativ kuchini sezilarli darajada oshiradi.

Zamonaviy lingvistikada nutqiy akt nazariyasi tilning faqat strukturaviy jihatlarini emas, balki uning ijtimoiy, psixologik va pragmatik funksiyalarini ochib beradi. Bu nazariya tilni inson faoliyatining amaliy vositasi sifatida talqin qiladi va an'anaviy formal yondashuvdan farq qiladi. Shunday ekan, nutqiy akt nazariyasi muloqot jarayonini chuqurroq anglash, shuningdek, til va jamiyat o'rtasidagi munosabatlarni tahlil qilishda muhim vosita hisoblanadi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Sh.Safarov ta'rifiga ko'ra, nutqiy akt – bu ma'lum bir gapning aniq muloqot muhitida talaffuz qilinishidir. Nutqiy aktning mazmuni esa gapning so'zlovchi va tinglovchi tomonidan muloqot kontekstiga nisbatan boyitilishi va idrok qilinishi natijasida shakllanadi. Shu nuqtayi nazardan, nutqiy akti faqat verbal shaklda talqin qilish uni til bilan cheklashga olib keladi. Chunki til vositalaridan foydalana olmaydigan shaxslar ham mavjud bo'lib, ular muloqotda noverbal vositalardan samarali foydalanadilar. Masalan, boshni qimirlatib tasdiq yoki inkor bildirish, qo'l ishorasi orqali chaqirish, ko'z qarashi yordamida ma'no ifodalash kabi harakatlar ham nutqiy aktlar hisoblanadi. Ular shaklan til bilan ifodalangan nutqdan farq qilsa-da, kommunikativ niyatni ifodalash vazifasini bajaradi.

Shunday qilib, nutqiy aktning voqelanish usuli nafaqat verbal, balki noverbal vositalar orqali ham namoyon bo'ladi. Bu yondashuv nutqiy akt nazariyasining doirasini kengaytirib, uni nafaqat tilshunoslik, balki psixologiya, sotsiologiya va semiotika bilan bog'lash imkonini beradi. Shu bois, imo-ishora va boshqa noverbal kommunikativ harakatlarni nutqiy aktning alohida turi sifatida o'rganish ilmiy jihatdan muhimdir.

Nutqiy akt tushunchasi nutqshunoslikda insonlar o'rtasidagi aloqa va muloqot jarayonida yuzaga keladigan, ma'no almashuviga asoslangan o'zaro munosabatlarni ifodalash sifatida talqin qilinadi. M. Hakimovning ta'kidlashicha, nutqiy akt – bu shunchaki til birliklarini grammatik yoki semantik jihatdan to'g'ri qo'llash emas, balki suhbatdoshlar o'rtasida muayyan kommunikativ vazifani bajaruvchi faoliyatdir. Shu nuqtayi nazardan, nutqiy akt insonlar orasida axborot uzatish, ta'sir o'tkazish va o'zaro tushunish jarayonlarini mujassam etadi. So'zlovchi nutqiy akt orqali nafaqat fikr bildiradi, balki tinglovchini ma'lum bir xatti-harakatga undaydi yoki hissiy-ruhiy holatni uyg'otadi.

Nutqiy aktning mohiyati uni lingvistik mazmun bilan birga ijtimoiy va pragmatik aspektlarni qamrab oluvchi murakkab hodisa sifatida ko'rishga imkon beradi. Shu jihatdan, u muloqotning semantik va pragmatik mezonlarini uyg'unlashtirgan, insonlar o'rtasidagi ijtimoiy-psixologik aloqaning muhim bo'g'ini hisoblanadi. M. Hakimov nutqiy aktning shakllanishida so'zlovchining kommunikativ niyatini va uning nutqiy akt orqali namoyon bo'lishini alohida ta'kidlaydi.

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu tadqiqotda "Or-nomus" konsepti orqali tilning ijtimoiy va axloqiy funksiyasini o'rganish uchun lingvopragmatik va nutqiy aktlar nazariyasi asosidagi yondashuvlar qo'llanildi. Tadqiqotning metodologiyasi quyidagi asosiy usullar va tamoyillarni o'z ichiga oladi:

Nazariy tadqiqot usuli: Tadqiqotning nazariy qismi nutqiy aktlar nazariyasi (J. Ostin, J. Searl) va lingvopragmatik yondashuv asosida olib borildi. Shu orqali til birliklarining kommunikativ, ijtimoiy va axloqiy funksiyalari aniqlanib, konseptning turli darajalarda (lokutsion, illokutsion, perlokutsion) ifodalanuvchi xususiyatlari o'rganildi.

Matnli tahlil (Textual Analysis): Tadqiqotda xalq maqollari, hikmatlar va badiiy matnlar (masalan, Abdulla

Qodiriy va Oybek asarlari) asosiy ma'lumot manbai sifatida ishlatildi. Bu matnlar orqali "or-nomus" konseptining turli nutqiy aktlar doirasida qanday ishlashi va tinglovchi yoki o'quvchiga bo'lgan psixologik hamda ijtimoiy ta'siri tahlil qilindi.

Lingvopragmatik tahlil: Maqolada til birliklarining ijtimoiy-axloqiy mazmuni lingvopragmatik nuqtayi nazardan o'rganildi. Bu metod orqali lokutsion, illokutsion va perlokutsion aktlarning "or-nomus" konseptini ifodalashdagi roli aniqlangan.

Taqqoslash va klassifikatsiya: Turli matnlardagi "or-nomus" birliklari lokutsion, illokutsion va perlokutsion aktlar doirasida taqqoslanib, ularning funksional farqlari va o'ziga xos xususiyatlari aniqlandi.

Sotsiopragmatik yondashuv: Tadqiqot jarayonida tilning jamiyatdagi ijtimoiy, axloqiy va ma'naviy rolini tushunish uchun sotsiopragmatik tahlil metodidan foydalanildi. Bu usul tilning nafaqat muloqot vositasi, balki madaniy va axloqiy qadriyatlarni shakllantiruvchi vosita ekanligini ko'rsatdi.

Natijada, ushbu metodologiya tadqiqotga konseptual va empirik jihatdan mustahkam asos yaratib, tilning ijtimoiy va axloqiy funksiyalarini chuqur tahlil qilish imkonini berdi.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Nutqiy akt nazariyasining ilmiy rivojlanishi XX asrning o'rtalariga borib taqaladi. Ingliz faylasufi J. Ostin o'zining mashhur "How to Do Things with Words" asarida nutqning nafaqat fikr ifodalash vositasi, balki turli amaliy harakatlarni bajarish vositasi ekanligini ta'kidlagan. Ostinning qarashlari tilshunoslikda tub burilish yasab, pragmalingvistika sohasining shakllanishiga zamin yaratdi. Keyinchalik uning nazariyasi ko'plab olimlar tomonidan chuqurlashtirildi. Z. Vendler nutqiy aktlarni semantik va pragmatik nuqtayi nazardan tahlil qildi, J. Searl esa tizimli tasnif yaratib, assertiv, direktiv, komissiv, ekspressiv va deklarativ kabi turlarni ajratdi hamda har birining kommunikativ vazifasini belgilab berdi. Shu bilan birga, Searl va boshqa tadqiqotchilar Ostinning ba'zi cheklavlarini ham ochib berib, nutqiy aktlarning sotsiopragmatik va psixologik qirralarini hisobga olish zarurligini ta'kidlashdi.

Ostin nutqiy aktning uchta asosiy qirrasini ajratadi: lokutsion akt (so'zning bevosita aytilishi, grammatik va semantik jihat), illokutsion akt (so'zlovchining maqsadi va niyati – buyruq berish, so'rash, tabriklash, va'da berish va h.k.), hamda perlokutsion akt (nutqning tinglovchi ongiga yoki xatti-harakatiga ko'rsatadigan ta'siri). Masalan, "Eshikni yoping" degan jumla lokutsion jihatdan oddiy gap bo'lsa, illokutsion jihatdan bu buyruqdir; perlokutsion jihatdan esa tinglovchi eshikni yopishi mumkin.

Shunday qilib, nutqiy akt nazariyasi lingvistik, psixologik va sotsiopragmatik elementlarni birlashtirib, tilning insonlararo muloqotdagi asosiy vositasi sifatida chuqur tahlil qilinishini ta'minlaydi. Bu nazariya zamonaviy pragmalingvistikaning markaziy konsepsiyalaridan biri bo'lib, til va muloqot jarayonlarini tushunishda muhim ilmiy asos sifatida xizmat qiladi.

Nutqiy akt nazariyasi so'zlovchi va tinglovchi o'rtasidagi kommunikativ faoliyatni tushunishda muhim rol o'ynaydi. M. Qurbonovning tadqiqotlariga ko'ra, nutqiy akt – bu muloqot jarayonida ma'lum bir maqsadga yo'naltirilgan va verbal ifodaga ega bo'lgan nutqiy harakat bo'lib, uning tarkibida xabar berish, so'roq qilish, buyruq berish, izoh keltirish, kechirim so'rash, tashakkur bildirish va tabrik ifodalash kabi turli nutqiy amallar mavjud. Shu bilan birga, nutqiy akt ijtimoiy hodisa sifatida jamiyat a'zolari tomonidan qabul qilinadigan va nutq xulqi qoidalariga muvofiq amalga oshiriladi, ya'ni u faqat lingvistik birliklar bilan emas, balki ijtimoiy-madaniy meyorlar bilan ham bog'liqdir.

“Or-nomus” konsepti nutqiy akt nazariyasi doirasida turlicha ko‘rinishlarga ega bo‘ladi. Illokutsion akt darajasida bu birliklar oddiy xabar yoki ta’rif sifatida namoyon bo‘ladi. Masalan, “Orli odam – obro‘li odam” yoki “Nomussiz odamdan yaxshilik kutma” kabi jumlar or-nomusning ijtimoiy-axloqiy ahamiyatini xabar shaklida ifodalaydi. Shu tarzda, lokutsion akt so‘zlovchining fikrini oddiy bayon etish yoki hodisani tasvirlash orqali amalga oshiriladi.

Illokutsion akt doirasida “or-nomus” konsepti ma’lum bir kommunikativ niyatni bildiradi. Bu darajada birliklar tinglovchini ogohlantirish, undash yoki taqiqlash kabi vazifalarni bajaradi. Masalan, Abdulla Qodiriyning “O‘tkan kunlar” romanida Otabekning or-nomusga bo‘lgan sodiqligi, uning axloqiy qiyofasini shakllantiruvchi asosiy xususiyat sifatida tasvirlanadi. Shu bilan birga, Oybekning “Navoiy” romanida “Nomusini asramagan xalqning ertasi bo‘lmaydi” jumlasini ham illokutsion akt sifatida tinglovchini mas’uliyat va ogohlantirishga yo‘naltiradi.

Perlokutsion akt esa tinglovchi yoki o‘quvchida ma’lum bir ruhiy-ta’sir uyg‘otadi. “Or-nomus” konsepti orqali qahramonlarning so‘zlari yoki muallifning izohiy nutqi tinglovchida ijtimoiy-axloqiy qadriyatlarga sodiqlik hissini uyg‘otadi, uni axloqiy meyorlarga rioya qilishga undaydi. Shu tarzda, perlokutsion akt badiiy matnning estetik va tarbiyaviy kuchini oshiradi, o‘quvchini fikr va xatti-harakat darajasida faol ishtirokga chorlaydi.

Natijada, “or-nomus” konsepti nutqiy akt nazariyasi asosida tahlil qilinib, u lokutsion, illokutsion va perlokutsion aktlar doirasida turlicha funksional ma’nolarda ishlatilishini ko‘rsatadi. Bu yondashuv o‘zbek adabiy matnlarini, shuningdek, milliy-axloqiy qadriyatlarni lingvistik va pragmatik nuqtayi nazardan tahlil qilish imkonini beradi.

Lokutsion akt nutqning eng oddiy darajasi bo‘lib, u so‘zlovchining fikrini xabar yoki tasvir shaklida ifodalaydi. Masalan, xalq maqolida aytilgan “Orsizdan do‘st orttirma” jumlasini lokutsion akt sifatida oddiy xabar beradi: u do‘stlik va ishonchning ijtimoiy-axloqiy shartlariga oid ma’lumotni ifodalaydi. Shu tarzda, lokutsion akt so‘zning bevosita

ma’nosini va grammatik jihatini ta’kidlaydi, tinglovchida yoki o‘quvchida hissiy yoki xatti-harakatga yo‘naltirilgan ta’sir ko‘rsatmaydi.

Illokutsion akt esa so‘zlovchining kommunikativ niyatini ifodalashga xizmat qiladi. Yuqoridagi misolni davom ettirib, “Orsizdan do‘st orttirma” jumlasini illokutsion darajada ogohlantirish va taqiqlash funksiyasini bajaradi. Shuningdek, “Nomusingni asra, nomusing seni asraydi” degan maqol nasihat va undash vazifasini bajaradi. Badiiy adabiyotdan olingan misolda, Abdulla Qodiriyning “O‘tkan kunlar” asarida Otabekning Kumushga nisbatan or-nomusni asrab-avaylash haqidagi gaplari shunchaki xabar bo‘lib qolmay, uning sevgilisini ehtiyotkorlikka chaqirish, uni ijtimoiy qadriyatlarga rioya qilishga undash niyatini ham o‘zida mujassamlashtiradi. Shu tarzda, illokutsion akt so‘zlovchining niyatini ochiq ifodalaydi va tinglovchiga ma’lum bir xatti-harakatga turtki beradi.

Perlokutsion akt nutqning tinglovchi yoki o‘quvchiga qiladigan psixologik va amaliy ta’sirini ifodalaydi. Bu qatlam nutqning maqsadga yo‘naltirilgan ta’siri orqali tinglovchining hissiy holati, qarori yoki xulqini shakllantiradi. Masalan, “Ajddoding nomini oqlashing kerak” satri o‘quvchida mas’uliyat hissini uyg‘otadi va or-nomusni saqlash zarurati haqida ogohlantiradi. Shu kabi ogohlantirish va nasihat ifodalari tinglovchida ichki kechinmalarni, ma’naviy va axloqiy xulqni shakllantiradi. Perlokutsion akt nafaqat xabar berish bilan cheklanib qolmay, balki o‘quvchida his-tuyg‘u uyg‘otish, tafakkurga turtki berish va xatti-harakatni o‘zgartirish vazifasini bajaradi.

Xulosa. Perlokutsion akt matnning badiiy va ma’naviy kuchini oshiruvchi asosiy element hisoblanadi. Bu qatlam tinglovchi yoki o‘quvchini ogohlantiradi, targ‘ib qiladi va ijtimoiy-axloqiy qadriyatlarga sodiqlikni mustahkamlaydi. Shu bilan nutqiy aktlar tahlili “or-nomus” konseptini o‘rganishda uning lokutsion, illokutsion va perlokutsion qirralarini chuqurroq anglashga imkon beradi va adabiy matnning nafaqat estetik, balki ma’naviy ta’sirini ham oshiradi.

REFERENCES

1. Сафаров Ш. Прагмалингвистика. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2008. – Б.78-79.
2. Ҳакимов М. Ўзбек тилида матннинг прагматик талқини: Филол. фан. д-ри ... дисс. – Тошкент, 2011. – Б. 94.
3. Ҳакимов. М. Ўзбек прагмалингвистикаси асослари. – Тошкент: Akademnashr, 2013. –Б.6.
4. Austin J.L. How To Do Things With Words. – Oxford: Oxford Univ. Press., 1962; 2 nd ed., 1973.- 167 p.;
5. Austin J.L. Слово как действие // Новое в зарубежной лингвистике: Теория речевых актов. – М.: Прогресс, 1986. – С. 22-130.
6. Narxodjayeva X.. Rasmiy muloqot matnining lingvomadaniy va pragmatik tadqiqi. Monografiya. “Ilm-fan-ma’naviyat” nashriyoti. –Qarshi, 2024.
7. Narxodjayeva X.. Nutqiy muloqot kommunikativ aloqa turi sifatida. Zamonaviy tilshunoslikda madaniyatlararo muloqot. Respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi. –Qarshi, 2024. –B. 37-41.